

ביטחון ומדיניות חוץ

שבע מדרגות

במסלול עולה אל התקומה

מאיר אביזוהר

נוכח קיר אטום

בשלהי אביב 1932, כשבעה חודשים לפני הירצחו, שיגר צעיר המדינאים הציונים, חיים ארלוזורוב, מכתב שהתפרסם רק 17 שנה לאחר תקומת ישראל. המכתב שוגר לחיים וייצמן, ובו קבע ארלוזורוב כי מדיניות פיתוח שתפעיל את כל המקורות שבידי הממשלה הארץ-ישראלית למען הרחבת מעגל התעסוקה 'היא מחוץ לגדר האפשר'. לכן, לדעת ארלוזורוב, בשיטות של המדיניות הציונית 'לא נוכל לקיים לאורך ימים את השפעתנו מול פני העוכרות האכזריות', שאינן מתירות עלייה גדולה.¹

המכתב היה זרוע ביטויים פסימיים והזהיר מפני הלוך רוח של השלמה עם מהלך חסר תקומה, מתוך אנחת נחמה גלותית, כי 'אפשר שהפריץ ימות', ו'אפשר שהכלב ימות'. ארלוזורוב הגדיר הלוך רוח זה כגלישה ממאמץ של פעילות אל קרקע הפטליזם היהודי, שהוא ירושה של פסיביות מדורי דורות.

כמנהיג ציוני ראה ארלוזורוב את עצמו מצווה שלא להרפות מהחיפוש אחר מוצא ממצב של קיפאון בעלייה, כדי שלא יחודשו כדבריו תנאי הגולה בארץ-ישראל. לכן הוא גילה נכונות לשבור את כל המוסכמות. אולם כאשר בחן אפשרות ליישב את מאות אלפי העולים הראשונים על חלק משטחה של ארץ-ישראל, במעוז ציוני שילך ויגדל, הוא לא מצא שטח פנוי כזה ופסל גם דרך זו. בארץ היו אז 180 אלף יהודים ויותר ממיליון ערבים.

ארלוזורוב לא ראה בדרך אלא לתפוס בכוח את השלטון על הארץ כולה 'לתקופת מעבר, שבה ישלוט המיעוט היהודי שלטון מהפכני'. במכתבו הוא ביקש מווייצמן להתייחס לאפשרות יוצאת דופן זו:

1. ח' ארלוזורוב אל ח' וייצמן, 30 ביוני 1932, יומן ירושלים, תל-אביב 1943, עמ' 333 ואילך. להערכת המכתב הנ"ל ראה: ש' אביזוהר, ארלוזורוב, תל-אביב 1991, עמ' 86 ואילך; י' קולת, אבות ומייסדים, ירושלים תשל"ו, עמ' 82 ואילך.

כי אין אפשרות להגיע לרוב יהודי או אף לשיווי-משקל בין שתי האומות (או לכל הסדר אחר שיהיה בו כרי ליצור בסיס למרכז תרבותי) בדרך של עליה והתיישבות שיטתית, ללא תקופת-בינים של ממשלת מיעוט לאומנית, אשר תכבוש את מנגנון המדינה, את האדמיניסטרציה ואת הכוח הצבאי, כרי למנוע את הסכנה של השתלטות מצד הרוב הלא-יהודי ושל מרד נגדנו (שלא נוכל לדכאו בלי שמנגנון המדינה והכוח הצבאי יהיו כידינו). במשך תקופת-מעבר זו תוגשם מדיניות שיטתית של פיתוח, עליה והתיישבות.

דומה שלא רלוזורוב היה ברור כי אין זו הצעה מעשית, והוא קבע במכתבו כי 'אין לנו ברירה אלא להוסיף ולתעות בדרכים עקלקלות, בלי שנרע לדיוקו להיכן נגיע'. וייצמן לא הזכיר את הצעתו של ארלוזורוב בשום הזדמנות שתועדה בארכיונו ובכתביו, אולם כאשר פורסם מכתבו של ארלוזורוב ביומן ירושלים הוא עורר השתאות ואף התפעמות בשל התעוזה שנתגלתה אצל המנהיג הצעיר, איש הפועל-המזרחי דווקא, קרי האסכולה המתונה בתנועת העבודה, בעלת המסורת האנטי-מיליטריסטית והאנטי-אקטיביסטית.²

זאת ועוד. אף שבתקופה ההיא דרך כוכבו של ארלוזורוב והוא הצליח לפלס נתיבים של שיתוף פעולה עם הממשל המנדטורי, הוא עדיין התייחס אל וייצמן כאל מורו ורבו, וככל שירוע לנו, כתקופה הקצרה שעברה מאז המכתב ועד להירצחו הוא לא חזר על רעיונו המהפכני. השאלה נותרה אפוא בעינה: האומנם יכול היה ארלוזורוב לחשוב אז ברצינות על תפיסת השלטון הצבאי-מדיני בארץ, אף-על-פי שמשקלם היחסי של היהודים באוכלוסייה היה כה מועט? האומנם העלה בדעתו שהבריטים ישמטו מידם את מפתחות השלטון על ארץ הנמצאת בלב אזור שהיו להם בו אינטרסים כה חיוניים? והערכים, האם הם היו משלימים עם השתלטות היהודים דווקא בשנים שבהן הם התמרדו נגד המשך העלייה וההתיישבות? ארלוזורוב ידע בלי ספק על מיעוט כוחו הצבאי העצמאי של היישוב. לכותב המכתב פתרונים. אמנם הוא לא פתר את החידה במשך החודשים המעטים שעברו עד להירצחו, אבל לעומת זאת הספיק לסלול דרכים לשיתוף פעולה עם הנציב העליון וקופ, שכהונתו החלה אז. שיתוף הפעולה הזה מצד אחד, והחרפת המצוקה היהודית מצד אחר, במיוחד אחרי עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בינואר 1933, האיצו את קצב העלייה בשנים שלאחר מכן (1934-1935), עד כדי כך שבשלב מסוים נראה היה כי בקרוב ייווצר בארץ-ישראל רוב יהודי. ארלוזורוב היה איש שתרם יותר מכל מנהיג ציוני אחר להתחדשותו של תהליך העלייה וההתיישבות. ממילא קברניטי המדיניות הציונית לא נדרשו לדון בשאיפה הבלתי אפשרית של תפיסת השלטון בארץ בכוח כדי לכוון בה דיקטטורה של מיעוט ציוני.

2. על ביקורתו של ארלוזורוב נגד ראשי אחדות-העבודה, המפלגה היריבה, בתחום המשק ההסתדרותי, ועם זאת על דעותיו הממלכתיות בשלב מוקדם, ראה: מ' אביזוהר, נראי סרוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים בעולמה של מפא"י, תל-אביב 1990, עמ' 66, 113 ואילך.

בן-גוריון לא היה אז הכתובת הנכונה מבחינת ארלוזורוב להעלאת הרעיון המהפכני של דיקטטורת מיעוט ציוני בארץ-ישראל השלמה. מעייניו היו מרוכזים או כולם בתחום המעשי, של הסינתזה הווייצימנית, והוא התמסר, למן הקונגרס הציוני הי"ז (1931), לחיזוק האגף הפועלי במוסדות היישוב והתנועה הציונית. בימים ההם הוא התריס בחריפות האופיינית לו, בשם 'חלוצי המעשה', נגד 'הציונות הקלה', הרוויזיוניסטית.³ בשנתיים שקדמו לרצח ארלוזורוב התמקד אפוא בן-גוריון בחיזוק ארגונם של 'חלוצי המעשה' ובעיקר בשאלה הקיומית שהעסיקה אותם - העבודה העברית כמושכות ובערים. זו היתה אז למעשה שאלת המפתח של קליטת העלייה וההגשמה הציונית, ולכן טבעי הדבר שבאמצע שנות השלושים הוא תלה תקוות מפליגות בהתמשכות גל העלייה. נזכיר כמה מהתבטאויותיו בעניין זה:

באוקטובר 1934 נאם בן-גוריון בפני סטודנטים יהודים בלונדון ואמר להם: 'לפי קצב העליה והנוכחין ייתכן רוב יהודי בתוך עשר שנים'. דברים אלו אמר בשנה הראשונה לפעולתו במסגרת ההנהגה הציונית. כשנה שלאחריה הוא התנבא באותו סגנון, וכשביקר בארצות-הברית דיבר בפני הוועד הארצי של נשות 'הרסה' על סיכוי להיווצרות רוב יהודי בארץ-ישראל בתוך עשר שנים.⁴

'מתי יהיה רוב?' רשם בן-גוריון על פתק במסגרת הכנותיו לנאום או לכתיבת מאמר בהקשר של הקונגרס הי"ט. אהבתו של בן-גוריון לדייק במספרים ולשננס לעצמו באה לידי ביטוי בפתק ההוא, שסיכמו האריתמטי היה כי רוב יהודי ייווצר בארץ בתוך עשר שנים, אם תתמיד העלייה בקצב שצברה בשנתיים ההן.

החישוכים בדבר חלקם של היהודים באוכלוסיית הארץ וקצב העלייה התקשרו כשלב ההוא עם הדיונים על מתן מידה מסוימת של שלטון עצמי לתושבים באמצעות הקמת מועצה מחוקקת. הצעה זו באה כתגובה על משאלות הערכים לעצמאות, שהתחזקו בעקבות הישגי שכניהם הערכים בתחום זה בארצות אחרות.⁵

מבחינת הדיון במאמר זה היתה הצעת המועצה המחוקקת בגדר אפיזודה, ובאביב 1936, עם פרוץ ה'מאורעות', נדחק נושא המועצה המחוקקת לקרן זווית ושוב לא חזר למרכז הדיונים על עתיד הארץ. היקף העלייה הנרחב, שעוד גדל בשנתיים ההן, הוא

3. ההגדרות השולחות חצי ביקורת כלפי התנועה הרוויזיוניסטית לקוחות מסדרת מאמריו של בן-גוריון, 'ציונות חלוצית או רביזיוניסטית', דבר, 11, 16, 24, 27 בינואר 9 במרס 1933. ראה גם: ד' בן-גוריון, משמרות: פרקים לבירור דרך תנועת הפועלים בציונות המתגשמת, תל-אביב תרצ"ה, עמ' דו-רכט, ובמיוחד 'ציונות קלה וחמורה', שבו הביא בן-גוריון את דבריו בקונגרס הי"ז.
4. למשל דברים שנשא בניו-יורק בפני הוועד הארצי של נשות 'הרסה' ב-5 ביוני 1935 ודברים שהשמיע באוזני סטודנטים יהודים בלונדון ושפורסמו ב-"*Jewish Chronicle*" ב-26 באוקטובר 1936.
5. שאלת המועצה המחוקקת עמדה במרכז הדיון המדיני בקונגרס הי"ט. בן-גוריון, שנבחר בקונגרס זה להנהלה הציונית והועמר מיד אחרי-כך בראש הנהלת הסוכנות בירושלים, התנה את השתתפות היהודים במועצה בהכרת הערכים בזכויות העם היהודי בארץ-ישראל.

שביטל את הצורך ב'זריקת' רעיונות פרובוקטיביים כמו זה שהעלה ארלוזורוב במכתבו לווייצמן. האירוניה - המתוקה רק לפעמים רחוקות - של מהלך ההיסטוריה, מסרה לידי של ארלוזורוב עצמו את התפקיד של פריצת הדרך שבה התחולל המפנה הגדול בעלייה, והוא היה הנושא והנותן עם הנציב העליון על מדיניות ליברלית של מתן היתרי עלייה ושכנע אותו לאפשר עלייה זו על רקע המצוקה היהודית הגוברת במזרח אירופה ובמרכזה.

הנציב, סר ארתור ווקופ, התגלה בשיחותיו עם ארלוזורוב כאדם שאוזניו קשובות, אולם הוא פעל כמכצע מדיניות אימפריאלית מחושבת; וכאשר עמד על התסיסה הגוברת בציבור הערבי נוכח גל העלייה הגואה וגילה שגל זה התרומם מעל למסגרת שהוא עצמו היה מוכן לאשר, חזר בו מההסכמה למדיניות העלייה הליברלית.⁶

על כך נוסף המשבר הכלכלי שהתהווה באזור כולו, ובארץ במיוחד, בעיקר עקב פלישת איטליה לחבש, והביא להפסקת הגידול בעלייה. המגמה התהפכה. הבסיס לחישובים שופעי התקווה של 'מתי יהיה רוב?' נשמט מתחת לרגלי ההגשמה הציונית. שנת 1935 היתה אפוא בכחינת קיץ אינדיאני והכפור המנדטורי חזר.⁷

השנתיים שחלפו בין הקונגרס הי"ח (אוגוסט 1933) לבין הקונגרס הי"ט (אוגוסט-תחילת ספטמבר 1935) היו השנים הראשונות שבהן מילא בן-גוריון תפקיד במנהיגות הציונית העולמית. הוא הוכר על-ידי גורמים פנימיים וחיצוניים כ'מספר שניים' אחרי חיים ווייצמן, והיה לו חלק חשוב בניהול 'מדיניות החוץ' הציונית כלפי ממשלת המנדט בארץ וכלפי משרד המושכות בלונדון.

השפעתו של בן-גוריון גברה כהתמדה בזכות בהירות הדרך, כוח השכנוע וכמות המרץ שהשקיע, וגם הודות לכושר האבחון והעיתוי שלו. לעתים קרובות הוא היה הראשון בין עמיתיו שראה את הנולד. כל אלה הקנו לו את המקום המכריע בהובלת התנועה הציונית במסלול התקומה. לצירוף תכונות נדיר זה חכרו נסיבות מיוחדות שיצרו חלל ריק בצמרת המדיניות הציונית. כקיץ 1931 התפטר חיים ווייצמן. באביב 1933 נרצח ארלוזורוב. באותו זמן יצא ז'בוטינסקי מהסתדרות הציונית ויצר את ההסתדרות הציונית החדשה. לעומת זאת עלה כוחה של תנועת העבודה כיישוב הארץ-הישראלית ובקהילות מזרח אירופה.

במאמר זה נראה כיצד הביא בן-גוריון לימפנה ממלכתי - כותרת שנפרש בקטעים שלהלן - וכיצד השכיל להציע במשך תריסר שנים דרך אחת שהתקדבה יותר ויותר לפסגת הקיום הלאומי, כלומר הכרזת העצמאות בה' באייר תש"ח. דרך זו תכונה כאן 'שבע מדרגות'.

6. בן-גוריון עמד על כך בהנהלת הסוכנות כ-6 ביולי 1936. שיחתו עם הנציב העליון כעבור שלושה ימים נסכה כולה על נושא זה.
7. כ-1936 עלו 29,727 יהודים, דהיינו ירידה של חמישים אחוז ביחס לשנה הקודמת. כ-1937 נמשכה הירידה ואף החמירה: עלו בה רק 10,536 יהודים.

המפנה הממלכתי

בריון שהתקיים בוועדה הפוליטית של מפא"י, ב-9 במרס 1936, כארבעה חודשים לאחר שנבחר ליושב-ראש הנהלת הסוכנות, קרא בן-גוריון 'להתחיל במדיניות של מדינת היהודים'. הוא תלה את הצורך בהתחלה חדשה זו בשלושה עניינים: הקו החדש שהתפתח במדיניות הבריטית וביטא 'רצון וצורך להרגיע את הערבים'; ההתרחשויות במזרח התיכון, שמשותפים להן קו של ביטול שיטת המנדטים וכיוון של הענקת עצמאות לשטחים הערביים הנתונים לשלטון כריטניה וצרפת, ו'מצב היהודים, בעיקר בשתי ארצות - גרמניה ופולין', קרי מצוקתם הגוברת. הוא אמר אז:

[...] לאחר שהמוני היהודים טעמו את טעם עליה גדולה לארץ-ישראל, אם הציונות תשוב עכשיו להיות מה שהיתה לפני 10-15 שנים - כלומר שיהודים ייכנסו לארץ טיפין-טיפין - עלול ענין ארץ-ישראל לרדת מסדר-יומו של העם. [...] ואם יתוסף עוד לחץ פוליטי [ערבי-בריטי] נגדנו, עלול הענין שלנו להיות אכזר.

לפיכך קרא בן-גוריון לפתוח בפעולה להוצאת מיליון יהודים ממקומות מגוריהם ולהפנותם לארץ-ישראל. דבר כזה, הסביר, יוכל להתקיים רק אם יינתנו לנציגי התנועה הציונית אמצעים ממלכתיים.⁸

בחודש ההוא, שקדם למאורעות הרמים שפרצו ב-19 באפריל, חזר בן-גוריון ודיבר פעמים אחדות על הצורך במפנה תפיסתי ובנקיטת קו ממלכתי, ובשום מקום לא קשר זאת עם חשש בטחוני ממאורעות דמים.⁹ אולם להיסטוריונים אורכת הסכנה שהם ייכשלו בפריודיזציה של תהליך התקומה הממלכתית ויקשרו את תחילת השלב הממלכתי של שנות השלושים המאוחרות עם פרוץ המאורעות.

זאת ועוד. לניתוח התהליך המנהיגותי-מדיני של התקומה אורכת סכנת פרגמנטציה לפרקים, כגון פרק תוכנית החלוקה של ועדת פיל, ואחרי כן פרק הספר הלבן ו'הציונות הלוחמת', כל פרק בפני עצמו ואיך זיל גמור עד קץ המנדט. ואכן היו אלו פרקים, אולם הם היו קשורים כחבל אחד שלא התהדק בדרך מקרה, שכן היה זה קו

8. הוועדה הפוליטית של מפא"י, 9 במרס 1932. הרברים פורסמו בספר: ד' בן-גוריון, זכרונות, ג, 1936, תל-אביב 1973, פרק ב, עמ' 85. בן-גוריון נתן לפרק זה את הכותרת 'להתחיל במדיניות של מדינת היהודים'.

9. והרי התאריכים והמסגרות שבהם הוא העלה את הצורך במפנה ממלכתי בשלושת החודשים שקדמו למאורעות: ב-16 בפברואר בהנהלת הסוכנות: הוא עמד על הצורך 'לברר מהי מגמת הממשלה לגבי העליה היהודית [...] אם [תמשיך לנהוג] בפוליטיקה של עד עתה, שהיא יחס של סבלנות פסיבית לעבודתנו בארץ, או בפוליטיקה של עזרה אקטיבית לכנינו; ב-23 במרס, שם: 'עמידה נגד מציאות [של] קטסטרופה חריפה הדרושת אמצעים פוליטיים יוצאים מן הכלל ככוח מדינה חזקה'; וב-2 באפריל, בשיחה עם הנציב העליון, שבה דיבר על 'הכרח חיוני של עליה המונית יותר גדולה [...] והודרשת עזרה אקטיבית של המדינה', שם, עמ' 71, 94, 105, 108.

תפיסתי מנהיגותי. סוף מעשה במחשבה תחילה. במילים אחרות: למן 1936 לא הרפה בן-גוריון מהקו הממלכתי שבחר ולא הביט לאחור.

המשבר הכלכלי שפרץ בסתיו 1935 בעקבות מלחמת איטליה-חבש, שהיה סיבה נוספת להאטת תהליך העלייה - גם הוא לא חלף מהר. הארץ לא התאושה ממנו אלא כעבור שבע שנים בעקבות עבודות הצבא הבריטי בהתקרב החזית לארץ, וגם בחלוף המשבר הכלכלי לא היו הבריטים מוכנים להסתכן בתסיסה ערבית מתחדשת בשל הסרת ההגבלות על העלייה.

העובדה כי למרות האטת העלייה לא נרגעו הערבים רק חיזקה את דבקותם של אנשי המנהל והמדינאים הבריטים במשרדי החוץ והמושבות כלונדרון ובארמון הנציב בירושלים במדיניות קיצוץ העלייה. מדיניות זו מצאה כאביב 1939 את ביטויה המובהק בספר הלבן, ונותרה בעינה עד סוף ימי המנדט.

בשלב שבו זרק לחלל הדיון המפלגתי את סימן הקריאה של מדיניות-מדינת-היהודים, הגיבו ראשי הזרם המתון של המפלגה, אנשי הפועל-הצעיר לשעבר, כהסתייגות ואף בביטול. אברהם קצנלסון פסק שלא ניתן לקבל לתוכנית זו הסכמה מאיזה צד שהוא. איש אחדות-העבודה לשעבר, זלמן רוכשוכ, אמנם מצא קסם רב בהצעה, אולם גם הוא דחה אותה בגלל ההתנגדות הצפויה מצד הערבים. הוא גרס כי קודם-כול יתמרדו הערבים שיהיו בתוך המדינה היהודית בגבולות שהתווה לה בן-גוריון. בגבולות אלה הם היו אז כמחצית מהאוכלוסייה.

בדיון ההוא הציע בן-גוריון להקים ועדה מיוחדת, 'אשר תנסח תכנית כיצד להביא מיליון יהודים לארץ-ישראל ב-5-10 השנים הקרובות'.¹⁰ אולם הוועדה לא הוקמה והדיון על דברי בן-גוריון לא התחדש בשל מאורעות הדמים שפרצו שישה שבועות לאחר מכן.

המאורעות חידדו את ההכרה כי שאלת העלייה נמצאת במוקדה של בעיית ארץ-ישראל, והעניקו לה ממד של דחיפות וחריפות. בן-גוריון מצדו חזר והרגיש בלי הרף כי זהו מוקד הסכסוך. המאורעות הולידו את הוועדה המלכותית, והממשלה הבריטית שהקימה אותה העריכה מראש, מן הסתם, שהיא תמקד את הבעיה בחששם של הערבים מעלייה גדולה, ולפיכך תציע לקבוע לממדי העלייה חישוקים חזקים. אולם הוועדה הפתיעה והעלתה תוכנית של הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל, כך שבחלקים הנותרים יוסרו חששותיהם של הערבים משלטון היהודים עליהם. עם זאת הציעה הוועדה כחלופה את קו המדיניות שמצא אחר-כך את גיבושו בספר הלבן של מאי 1939.¹¹

10. בוועדה הפוליטית של מפא"י, 7 באפריל 1936, שם, עמ' 112 ואילך.

11. חלק זה של הרוח נקרא 'דרך ביצוע המנדט'. הוועדה המליצה בו כי כל עוד ימשך המנדט תוגבל העלייה ל-12 אלף עולים בשנה, אם תנאי הקליטה הכלכליים יאפשרו זאת. כמו כן הציעה הוועדה להגביל רכישת קרקעות על-ידי יהודים. ב-10 ביולי 1937 דשם בן-גוריון ביומנו: 'אם כי המסקנות נתקבלו פה אחד בוועדה - פרקי הספר (דוח ועדת פיל) לא נכתבו כנראה כיד אחת', זכרונות, ר, 1937, תל-אביב 1976, עמ' 292.

כך אירע, שחודשים אחדים לאחר שזרק בן-גוריון לחלל הדיון הפנימי בתנועה הציונית את קריאתו 'להתחיל במדיניות של מדינת היהודים', באה הצעת כזו מצד הבריטים דווקא. בן-גוריון נאחו בהצעה זו למן הרגע שהוא העריך כי פתרון כזה מתגבש בקרב חברי הוועדה המלכותית, וחידש את הקריאה למדיניות של מדינה. זה היה חמישה חודשים לפני שהוועדה עצמה סיכמה סופית את דיוניה והגישה את הרוח. ההודמנות נראתה בעיניו חשובה מאוד, והוא לא רצה להחמיצה בשל אי-הכנה מבעוד מועד של דעת הקהל הציונית. וכך, בראשית פברואר 1937 הוא הפתיע את שומעיו במרכז מפלגתו כאשר העלה את האפשרות שהוועדה תציע פתרון של הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל. הוא אמר: 'אין זה פתרון ככל תנאי. אולם אם למדינה היהודית יוקצה השטח המינימלי הדרוש להתרחכותנו בתקופה הקרובה - הרי זהו הפתרון'¹²; הפתרון בה"א הידיעה.

מוקד ההתנגדות: בתוך מפא"י

מתברר שבהכרזתו זו יצר בן-גוריון תנאי פתיחה טובים מכחינתו לפולמוס החלוקה שנמשך כרוב שנת 1937. הוא הפתיע את חבריו להנהגת המפלגה כשסרטט מהלך היפותטי וצייר כבר אז את המפה האפשרית של המדינה היהודית העשויה לקום.¹³ דבריו הרעירו נימים נסתרים של רצון לעצמאות ולשליטה על מחוזות ארץ אהובים. הוויכוח שהוא עורר אז לא נשכח זמן רב והוא סימן ראשית התגבשותם של שני מחנות - בעד ונגד הקמת מדינה בחלק מהארץ. הוא גם הכתיב לפולמוס מסגרת קונצנטרית: במפלגתו של בן-גוריון תחילה, ואחר-כך במסגרות המקיפות אותו, עד להנהגת 'העולם חופשי'.¹⁴

למן הוויכוח ההוא עמדה צמרת מפא"י על המשמר וקלטה פיסות מידע, ומדי פעם עלתה בתוכה תביעה לדיון ולקביעת קו מפלגתי בעניין. הדיון הבא, לאחר מהלך הפתיחה, התקיים במרכז מפא"י ב-10 באפריל 1937. גם הפעם פתח בן-גוריון בהנחת הקלפים על השולחן: יש להכיר בעובדה שהעלייה מצטמצמת והולכת עקב גורמים שאין לתנועה הציונית שליטה עליהם. מסקנתו היתה שבמצב זה 'אין מוצא אחר לדור זה'. כי הנצח בלבד איננו מספק אותי [... אלא] בחלוקה, כלומר במסירת שטח ידוע של הארץ לרשותו הגמורה של העם היהודי, שיגש בכוח ממלכתי להגשמת הציונות'.¹⁵ בדיון ההוא ובאלה שבאו אחריו קם במפלגה כר-פלוגתא חריף למסקנה זו: מנהיג

12. בדברי הפתיחה שלו לישיבה שנמשכה יומיים, 5-6 בפברואר 1937, זכרונות, ד.

13. שם.

14. ראה תרשים של ש' טבת, קנאת דוד, ג, ירושלים ותל-אביב 1987, עמ' 450. התרשים מותיר סימני שאלה, אך לצורך הכנת האסטרטגיה והטקטיקה של הקניית הדרך הממלכתית יש בו משום פתח לדיון.

15. בדבריו במרכז מפא"י, 10 באפריל 1937, זכרונות, ד, עמ' 131.

הרוב בקיבוץ המאוחד, יצחק טבנקין, שהתייחס כחשד גובר והולך לקו הממלכתי שחידש בן-גוריון בצינונות, מחשש שמא יחליש את המתח של ההגשמה החלוצית. הוא וחסידיו ראו בקו הממלכתי מעין משיחיות שקר, התולה את הגאולה בהתרחשות חיצונית, במקום בהתמסרות לתהליך הקשה התובע את כל כוחות הגוף והנפש למשך כל החיים - 'ההגשמה העצמית'.¹⁶

יצחק טבנקין הקל לפני כן על בן-גוריון כאשר זלזל בדיונים המפלגתיים שהתנהלו בתל-אביב, והעדיף לפעול מקיבוצו בעין-חרוד, שהפך למעין בירתם של המגשימים המקסימליסטיים מבית מדרשו. אבל הפעם, בעת פולמוס החלוקה, הוא יצא מגדרו והתגייס למלחמתם של 'השוללים' נגד 'המחייבים' בארץ ובחוץ לארץ, בכל זירה שבה עמד העניין להכרעה.

דיון המרכז לא הסתיים בישיבה הארוכה היא, אלא כעבור חמישה ימים, ובן-גוריון עמד על כך שעמדת התנועה הציונית לא תלכש אופי של החלטה בעד או נגד, אלא תבהיר כי הסכמת היהודים תותנה בפרטי התוכנית, כגון גודל השטח, מידת השליטה הריבונית וכו'.¹⁷

עמיתו של טבנקין בהנהגת הקיבוץ המאוחד, יצחק בן-אהרון, החרה החזיק אחריו וטען כי לא הגיע מועד ההכרעה המדינית וכי יש להמשיך בצבירת כוח במסגרת המנדט.¹⁸ לא רק מצד טבנקין ועמיתיו במחנה הרוב של הקיבוץ המאוחד התגלתה התנגדות לבן-גוריון; גם שאול מאירוב (אביגור), שהיה שותף לדעתם של בן-גוריון ושרתוק כעניינים רבים אחרים, נקט עמדה קרובה מאוד לזו של טבנקין. גם הוא לא איכר את תקותו לשינוי היובי כמשטר המנדטורי, שיחזקו ואף יאדירו מבחינה ציונית, ולכן קרא להחזיק בו 'בכל תוקף שיש בידנו', ולחכות להזדמנות נאותה כדי 'לצאת חוצץ נגד החלוקה'.¹⁹

לעומת בן-גוריון, שכאמור ביקש לא להחליט בשלב זה בעד או נגד, תבע יוסף בנקובר, איש הקיבוץ המאוחד, חסידו של טבנקין, להצביע נגד ולהוריד את העניין מסדר היום של המפלגה. לדבריו הוא צירף את ההסתייגויות שהושמעו בדיון זו לזו ומצא כי 12 מחברי המרכז, כלומר רובו המכריע, דיברו נגד עמדתו של בן-גוריון.²⁰ בסיומן של שתי הישיבות הארוכות נערכה הצבעה והתברר כי רק שלושה מחברי המרכז הצביעו בעד הצעתו של בנקובר. הרוב תמך בבן-גוריון. בכך רק החל הוויכוח בתוך המפלגה.

האיש שמפני ספקנותו חשש בן-גוריון יותר משחשש מפני המתנגדים הנמרצים

16. ראה הפרוטוקול הערוך, שם, עמ' 145-154. ראה גם: אביזוהר, בראי סדוק, עמ' 233 ואילך.
17. הפרוטוקול הערוך, וזכרונות, ד, עמ' 164-165.
18. שם, עמ' 159-161.
19. ב'התייעצות על המצב המדיני', מרכז מפא"י, ירושלים, 8 ביוני 1937, הוא אמר: 'אני מזדהה בהחלט עם טבנקין בשאלה זו', שם, עמ' 217.
20. ראה לעיל הערה 18.

היה ברל כצנלסון. בן-גוריון ניסה לבוא לידי הבנה בראש ובראשונה עמו. זה היה אחד המהלכים המכריעים ביותר, המרתקים במורכבותם, שעשה בן-גוריון לקידום מדיניותו הממלכתית. היה זה דיאלוג בין 'מחייב' נלהב (ואף מלהיב) לבין ספקן שבספקנים, שלא התנגד עקרונית לחלוקת הארץ,²¹ אלא חזר ושאל אם תוכנית המדינה אינה מקסם שווא שהליכה אחרי תהרוס את שנותר מן התקווה שנתלתה במשטר המנדטורי, והתנועה הציונית תצא קירחת מכאן ומכאן.²²

משונה הדבר כי אף-על-פי ששוב ושוב נתגלעו בין השניים הבדלי הערכות, יצא בן-גוריון מכל פגישה כזו משוכנע שאין ניגודים ביניהם: 'גם ברל כמוני אינו שולל להלכה את החלוקה ורואה סכנה בכל הסכמה למפרע [מראש]. כמוני כמוהו סבור [וברל] שעלינו לעמוד על קיום המנדט [...] כמוני כמוהו רואה [ברל] את הסכנות הכרוכות בהמשך הסטטוס קוו והסכנות הכרוכות בחלוקה'.²³ בן-גוריון הסכים עם ברל כי אסור לשחרר את הבריטים כמו פיהם של היהודים מההתחייבויות הכלולות במנדט.²⁴ דומה שהאורקל המפורסם לא היה יכול להמציא נוסחאות רו-משמעותיות יותר מאלה שאפשרו לשני האישים לצאת משיחותיהם משוכנעים שאין כל מחלוקת ביניהם. הכיצד? הרי בן-גוריון קבע שנה ורבע לפני כן כי הצטמקות שיעור העלייה מאיימת להוריד את הציונות מסדר יומו של העם היהודי, וגרס כי אם לא תינתן תשובה למצוקה הגוברת של המוני היהודים במרכז אירופה ובמזרחה תחדל הציונות להיות תקוות העם, ואילו ברל שלל את התשובה שהציע בן-גוריון.²⁵ להלן קטע מיומנו של בן-גוריון, המנסה לגשר על פני הניגוד:

התנגדותו של ברל לתכנית החלוקה היתה נעוצה בהנחה שחלוקה 'טובה' - מעין זו שאני הצעתי במרכז המפלגה [בראשית פברואר] - לא תיתכן [...] וחלוקה רעה אין לקבל, אבל זו בינתיים תהרוס או תרופף את עמדת המנדט. [אולם] אם נכון הדבר [...] [שתוכנית ועדת פיל נותנת ליהודים את] כל הגליל, [ועד] לגכול לבנון סוריה - הרי הוא [ברל כצנלסון] שמח שטעה בפרוגנוזה [...]!²⁶

21. בישיבת מרכז מפא"י שהתקיימה ב-5 וב-6 בפברואר 1937, אמר ברל כצנלסון: 'אילו הציעה הועדה המלכותית, או ממשלת המנדט, מה שמציע בן-גוריון [...] הייתי בוחר בלב קשה בהצעת בן-גוריון', זכרונות, ד, עמ' 69.
22. לפי יומן בן-גוריון, 26 ביוני 1937, אמר ברל דברים כאלה אחרי 'שיחה יסודית וממצה במשך כמה שעות', כמצוטט בזכרונות, ד, עמ' 249.
23. שם, עמ' 224. וראה גם: אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, ב, תל-אביב 1980, עמ' 552 ואילך. שפירא מציינת כי בן-גוריון הקפיד יותר מברל לכל יעמיק הקרע ביניהם בשאלת החלוקה. על תרומתו של ברל להופעה משותפת בנושא זה של נציגי מפא"י במוסדות התנועה הציונית ראה שם, עמ' 554 ואילך.
24. יומן בן-גוריון, 11, 13 ו-26 ביוני 1937, שם, עמ' 224, 232, 249.
25. במכתב מלונדון למרכז מפא"י, 1 ביולי 1937, זכרונות, ד, עמ' 256 ואילך.
26. ראה במקור שציון בהערה 22 לעיל, וכמו כן דבריו של בן-גוריון בעניין ספקנותו של ברל: 'יש יסוד לא קטן לספקנות זו, [...] אך בספקנות בלבד אין עושים כלום', יומן בן-גוריון, 29 ביולי 1937, שם, עמ' 334.

בן-גוריון מצדו הסכים עם ביקורתו של ברל עליו, על שהרחיק לכת ואמר כי המנדט 'נשרף'. אכן, הודה בן-גוריון, הוא לא 'נשרף', אבל קיימת סכנה 'שהוא ימוג וימס', אמר בן-גוריון לחברו.²⁷ מה היה בנדרון זה ההכרל בין גורא למיא? בין שרפה להתמוססות? לידירות בין השניים פתרונים. והדבר מוקשה. בן-גוריון ביקש את המפנה הממלכתי משום שלא ראה מוצא אחר מהצטמקות העלייה במשטר המנדט הבריטי, ואילו ברל כצנלסון מצדו קרא תיגר על המוצא היחיד שמצא בן-גוריון, שכן, כמצוטט לעיל מפיו, חלוקה טובה לא תיתכן.

בשיחות בין השניים, שבהן השתתף לעתים אדם שלישי קרוב להם, אליהו גולומב, העריך ברל שהריבונות של מדינת החלוקה תהיה פיקטיבית, שלא יוכל להיות לה בסיס כלכלי, בין השאר משום שהבריטים, שימשיכו לשלוט למעשה על עורקי המשק, 'יטילו עלינו מס לטובת המדינה הערבית'. ברל הפליג בחששותיו ואמר: 'הערבים יתקוממו. מלחמה זון עלולה לסבך גם גורמים זרים ותפרוץ מלחמה בינינו ובין איטליה'.²⁸ כעבור פחות משבועיים אחרי הפגישה היא, שהתקיימה בלונדון ב-13 ביוני, נפגשו השניים שוב, גם הפעם בלונדון. בן-גוריון כתב כיומנו כי שיחתם זו היתה יסודית וממצה. היא נמשכה שעות אחדות, ושוב נתברר בה כי 'אין חילוקי דעות בין שנינו, לא בנוגע לתכסיס ולא בנוגע לרצוי וטוב'. בהמשך הרישום ביומן מובאים הפעם פרטים נוספים: ברל אמר לו כי אם נכונות הידיעות שהוא קיבל בנוגע למפת החלוקה כפי שהתגבשה בוועדת פיל, הן מערערות את הערכתו שלא תיתכן חלוקה 'טובה', 'ויש לדון בהצעת החלוקה'.²⁹ סוף הדיאלוג היה שדרכיהם באמת לא נפרדו ושהם השכילו לנווט יחד את סיכום הדיונים בתנועה הציונית על תוכנית החלוקה.

אחרי פרסום הדוח

ב-6 ביולי קיבל בן-גוריון את דוח הוועדה במלואו, ומאז ועד סוף סתיו 1937 היו התבטאויותיו בכתב ובעל-פה חדירות בהנחה כי אכן תאושר החלוקה וכי הקמת המדינה בפתח. אף-על-פי שעדיין לא נחתמו סופית פרטים חשובים ביותר כמו עתיד הנגב, והשטח שהוקצה לשלטון יהודי לא היה מונח בקופסה, הרשה בן-גוריון לעצמו להתמקד בהכנת ההכרעה בעד התוכנית במוסדות התנועה הציונית. ההכרעה התקבלה בשני שלבים: א. כמועצת האיחוד העולמי; ב. בקונגרס עצמו. נאומיו הארוכים של בן-גוריון - כמועצת האיחוד הוא דיבר שלוש פעמים ובכל פעם ארכו דבריו יותר משעתיים - זכו לפרסום נרחב,³⁰ וכאן ניאלץ להסתפק בדיון קצר על

27. יומן בן-גוריון, 26 ביוני 1937, שם, עמ' 251.

28. יומן בן-גוריון, 13 ביוני 1937, שם, עמ' 232.

29. ראה המקור שצוין בהערה 22 לעיל.

30. ישיבת האיחוד העולמי נמשכה מ-29 ביולי עד 8 באוגוסט 1937. הרצאת הפתיחה של בן-גוריון, כפי שנערכה על-ידו ופורסמה בזכרונות, ר, נפרסת על פני יותר מ-36 עמודים. הוא רחה בה את הצגת

תוצאות שיתוף הפעולה שהתהדק בין בן-גוריון לברל כצנלסון, שכן בדינמיקה האישית שפעלה אז בצמרת מפא"י שיתוף הפעולה בין השניים הוא שהוליד את הכרעת הקונגרס בנוסח שהיה מקובל על בן-גוריון.³¹

את עמדתו של ברל כפרשה מרתקת זו ניתן למצות במילה אחת - ספקנות: 'אילו הציעה הועדה המלכותית, או ממשלת המנדט מה שמציע בן-גוריון [...] את מלוא השטח ומלוא הזכויות כפי שמציע בן-גוריון, הייתי רואה בזה הרבה חיוב וחיובות'. אולם ספק גדול אם היא תציע זאת.³² משה שרת לא הניח לברל ותבע ממנו אמירה חד-משמעית: 'נניח שחברי הועדה המלכותית וועדת פילן חושבים על פתרון כרוח זו הם שואלים לדעתנו - מה נענה? ברל השיב כי העיקרון 'יכול בתנאים ידועים להיות רצוי לנו'.³³ זה היה בשלב הפתיחה, כאשר זרק בן-גוריון את ההצעה לחלל הדיון המפלגתי, חמישה חודשים לפני שפורסמה רשמית תוכנית הוועדה. עמדתו של ברל נותרה בעינה במשך כל פולמוס החלוקה: אין להסכים מראש ואין לדחות מראש. עמדה בלתי מתחייבת זו שימשה לבן-גוריון קצה חוט שאליו היה מוכן לקשור את עמדתו שלו.

שרתוק ייחס לברל את התפקיד המכריע בשתי המסגרות. בשלב הראשון, בפורום המפלגתי 'הוא מנע פילוג [...] על-ידי הכנסת סייגים מחמירים למתן הרשות לאכסוטיבה ולהנהלה הציונית' לנהל משא-ומתן 'על פרטי תוכנית החלוקה, וכך הוא הצליח להביא את מועצת "האיחוד" (העולמי) לעמדה מאוחדת'. בדרך זו הוא נטרל את התנגדותם של טכניקין וחבריו. בשלב השני נתן ברל למתנגדים מוצא של כבוד: הקונגרס לא יאמץ שום תוכנית חלוקה אלא ייפה את כוחה של ההנהלה לשאת ולתת עם ממשלת בריטניה בלי לסכם דבר, ולהביא את תוצאות המשא-ומתן להכרעה בקונגרס מיוחד. שרתוק הפליג בחשיבות התפקיד שמילא ברל כצנלסון בהתפתחות העניינים, והדגיש כי 'בו לברו נתגלם הרצון הלאומי אשר עיצב את גורל הקונגרס העשרים. [...] בכוח תבונתו לראות את הדרך הנכונה מתוך שיקול כל הנסיבות. וככוח עמידתו על הדרך הזאת כדרך היחידה - כמפעל היסטורי במלוא מוכן המלה'. בררמה של הקונגרס

דבריהם של השוללים כאילו הוויכוח נטוש בין המבקשים לשמור על שלמות הארץ לאלה המוכנים לחלוקה, שכן שלמות הארץ ב-1937 פירושה היה בעיניו 'שלמות פלשתינה' (ראו שם, עמ' 379-380). על השוללים אמר בן-גוריון: 'חרדתם - חרדת, חששותיהם - חששות, רצונם - רצוני. אנו יונקים כולנו ממקור אחד [...] אין כל ניגודי מטרה ביננו' (שם, עמ' 371). אחרי ההרצאה הוא קיים שיחה ארוכה עם ברל, זו שאליה התייחסו בהערה 22 לעיל.

31. ההצבעה המכרעת נערכה בקונגרס ב-12 באוגוסט. 300 הצביעו בעד עמדתם של וייצמן ובן-גוריון, כ-30 נמנעו. בן-גוריון ציין כסיפוק ביומנו כי בין אלו שהצביעו בעד היו כל השוללים 'של מפא"י למעט אחד ("אידלסון)". עוד הוא רשם ביומן: 'הקרב המכריע במערכה פנימית זו התלקח בסיעה שלנו. ששה או שבעה ימים נמשך הקרב', ראה: יומן בן-גוריון, 12 באוגוסט 1937, שם, עמ' 420. בן-גוריון עזב את ציריך, שם התקיים הקונגרס, כשהוא מותש לגמרי ויצא לנפוש בצרפת. אף שחלה שם, רשם ביומנו ב-26 באוגוסט 1937 בהרגשת ניצחון: 'אנו עומרים על סף מדינה עברית', שם, עמ' 425.

32. כמרכז מפא"י, 5-6 בפברואר, כמצוטט שם, עמ' 69.

33. שם, עמ' 71.

העשרים בא לידי ביטוי גם היעדר ההרמוניה בין שני השותפים בהנהגה הציונית, וייצמן ובן-גוריון. ראוי לעמוד על כך, משום שלאורך כל הדרך שרר בין השניים מתח שלא הרל לאיים על המערכות הפנימיות והחיצוניות. גם בעניין זה נאמנה עדותו של שרתוק. בנאום הסיכום חיזק וייצמן את שרתוק ושיבח את מעשיו, והתעלם כליל מחלקו של בן-גוריון. לאחר מכן אמר שרתוק לאליעזר וקפלן, שישב על ידו, כי וייצמן 'עושה דבר נורא. הקהל כולו תפס מיד שהוא מעלים את שמו של בן-גוריון'. שרתוק סיכם בעניין זה: 'להיות מורם על נס כדי שיושפל חברך הגדול ממך - זה היה עינוי לבלתי נשוא. בן-גוריון נפגע מאוד מהדבר ואני עצמי הייתי אומלל'.³⁴

בן-גוריון הוסיף לראות בתוכנית פיל הודמנות היסטורית. הוא, וכמוהו גם הציבור הרחב בבריטניה כמו בארץ-ישראל לא היו מודעים לכך שבמרוצת השנה שכאה אחרי שהממשלה הבריטית אימצה את הדוח התעוררו בקרבה ספקות רציניים אם ניתן להקים בכרתה מדינה יהודית, אפילו רק בחלק מהארץ, מבלי שהדבר יערער את מעמדה של בריטניה בעולם הערבי.³⁵ אולם מצד שני החריפו מצוקתה וחרדותיה של יהדות מרכז אירופה נוכח התחזקותו של היטלר וגילוי כוונותיו הדרוסניות כלפי העם היהודי. הצורך בעלייה המונית גבר והלך, ולא היה מנהיג כבן-גוריון שהעז לרבר בחורף 1938 על היקף עלייה של שני מיליונים, לא רק כפתח של הצלה, אלא כשאלת קיומו של העם היהודי. 'כל עבודתנו במשך חמישים-שישים שנה, כל תקוותנו במשך מאות ואלפים שנה עומדים בסכנה. [...] אתמול גרמניה, קיוב, רומניה, מחר אוסטריה, פולין'.³⁶

המסלול העולה ומדרגותיו

המתח בין וייצמן לבן-גוריון ליווה את ההתקדמות במסלול הממלכתי במשך שמונה השנים הבאות, שבהן צבר בן-גוריון כוח וכסופו של דבר קיבל את ההגה המדיני לידיו

34. מכתב לציפורה (רעייתו של משה שרת) ב-15 באוגוסט 1937, בתוך: מ' שרת, 'זמן מריני', כ, תל-אביב 1974, עמ' 278-280.

35. ב-20 באוקטובר 1938, לאחר שקיים סדרת שיחות עם הנציב העליון, הגיש מלקולם מקדונלד תזכיר לקבינט (2 [38] PRO, CP), ובו קבע כי הצעת החלוקה ירדה מהפרק. דברי מקדונלד בשלב זה בדבר כוונה להביא להסדר משולש בריטי-יהודי-ערבי היו בגדר הולכת שולל. היה ברור לחברי הקבינט, כפי שהודה שר החוץ האליפקס ב-12 בינואר 1939, כי הערבים ידחו על הסף כל הצעה הנוגעת להמשך העלייה היהודית, אפילו לתקופה מוגבלת. ואירך זיל גמור עד לספר הלכן של מאי 1939, שהיה ניסיון להכתיב הסדר שהיהודים התנגדו לו בחריפות. ראה: מ' אביזוהר, 'הציונות הלווחמת', מכוא, בתוך: ד' בן-גוריון, זכרונות: מן העזבוך, ו, קריית שדה-בוקר 1987, עמ' 21-27.

36. מכתב לפולה, 18 בפברואר 1938, זכרונות, ה, 1938, תל-אביב 1982, עמ' 108 ואילך. מדובר בתופעות שהתמידו לאורך שנים. הוא הדין לגבי המגמה הבריטית להיענות לתביעות הערבים לצמצם את העלייה ואף להפסיקה לחלוטין. לכן יש להתייחס לדברים לא על-פי התאריכים המופיעים בהערה זו (פברואר 1938) ובהערה הקודמת (אוקטובר 1938) כמציינים מאוחר ומוקדם, אלא כאל התבטאויות שונות של אנשים שונים (מקדונלד, בן-גוריון), המושכים ב'זמנית' לכיוונים מנוגדים.

- הדבר קרה בשנה האחרונה למלחמת העולם השנייה - והוביל את התנועה הציונית עד להכרזת העצמאות.

ערב פרוץ מלחמת העולם ובמהלכה עברה המדיניות הציונית תחנות אחרות. הראשונה בהן, זו שבאה לאחר פולמוס החלוקה, סבבה סביב שאלת התגובה לספר הלבן של מאי 1939. מהלך הניווט של בן-גוריון בשלב זה החל בסתיו 1938, כאשר הוברר סופית כי תוכנית החלוקה שבקה חיים וכי ממשלת בריטניה נסוגה כליל מחיפוש אחר דרך פשרה בין המשך מדיניות הבית הלאומי ופיוס התביעה הערבית לבין הפסקה מוחלטת של העלייה היהודית. היתה זו הליכה של הבריטים לקראת הרצון הערבי לעצמאות.

בחינה מוקדמת של התפתחות זו מראה כי הנסיגה מתוכנית החלוקה החלה זמן קצר לאחר פרסום תוכנית ועדת פיל, אולם הקו שנקטו וייצמן ובן-גוריון גם יחד הדרוך אותם לא להודות כי זה היה הכיוון של ממשלת בריטניה בסתיו 1937. אולם בסתיו 1938 כבר היה הדבר גלוי לשניהם.³⁷

הדברים התקשרו אז אצל בן-גוריון ועמיתיו עם פייסנותה של ממשלת צ'מברלין: בריטניה מפקירה את הצ'כים להיטלר, ואת ארץ-ישראל היהודית לתומכיו הערבים. אולם בן-גוריון פסק שבניגוד לצ'כים שנכנעו, לא יקבלו היהודים את גזרת הפייסנים ויילחמו נגדה. כעבור זמן לא רב הוא קשר את הציונות הלוחמת שלו נגד הספר הלבן עם הקו הממלכתי שנקט, באומרו כי לא די בקביעת הנגד, כלומר אין להסתפק בציון הדבר שנגרד יוצאים למלחמה, אלא צריך לדעת את הבער, דהיינו לדעת בעד מה נלחמים, וה'בער' הוא מדינה יהודית.³⁸

מלחמת העולם

פרוץ מלחמת העולם השנייה לא השעה את כיצוע תוכנית הספר הלבן, והמאבק נגדו נמשך במהלך ההתנגיטות לצבא הבריטי: בפברואר 1940 התפרסמה 'גזרת הקרקעות' בשעה שרבים מצעירי היישוב התנדכו לצבא הבריטי. הדילמה אם להילחם לצד הבריטים נגד היטלר או אם לנהל נגדם מאבק, שהיה כרוך בהתנגשויות אלימות סביב עניין ההעפלה ונגד גזרת הקרקעות ובמרד העלייה שהכתיב בן-גוריון, עוררה מכוכה רבה ביישוב ובתנועה הציונית.

37. הדבר הוכהר להנהגה הציונית בשיחה הראשונה שקיימו וייצמן ובן-גוריון עם שר המושבות החדש, מלקולם מקדונלד, ב־20 בספטמבר 1938. מקדונלד אמר להם: 'היתה עליה מופלגת. הערבים נפחדו [...] יש להסכים לצמצום העליה, למעשה, עד שיוקם הסכם יהודי-ערבי-בריטי'. כך כתב בן-גוריון למשה שרת בו ביום. זכרונות, ה, עמ' 260.

38. מ' אביזור, 'מערכה בתוך מערכה', מבוא לספר: ד' בן-גוריון, נילחם כאומה: (זכרונות מן העיזבון: ספטמבר 1939-אפריל 1940), תל-אביב 1997, עמ' 62, 76 ואילך. מדובר בשני נאומים: ב־8 וב־12 בספטמבר 1939.

ימים מעטים לאחר שפרצה המלחמה העלה בן-גוריון מחדש את המטרה של הקמת מדינה יהודית, והסביר כי הפעם ציון המטרה של מדינה זו שונה משהיה בפעמים הקודמות - כאשר הועלה הרעיון בוועדת פיל, שבה דובר על מדינה בתוך גבולות חלוקה שעליהם תחליט ממשלת בריטניה, או כאשר הוא הועלה כימי הספר הלבן, בטענה 'כי אי אפשר להילחם רק נגד משטר קיים, מחוייבים לדעת גם על איזה משטר נלחמים'. ואילו כאשר העלה בן-גוריון מחדש את עניין המדינה לאחר פרוץ המלחמה, הרא נתן למושג זה משמעות חדשה. בפעמים הקודמות היתה הכוונה להביא את הבריטים לידי הקמת מדינה יהודית, והפעם הוא אמר: 'נכוון את כל פעולותינו לכך שאנחנו בעצמנו נקים מדינה'. ארבעה ימים לפני הכרזתו זו הסביר בן-גוריון כי שלא כמו בהצהרת בלפור, הכוונה בקביעת המטרה של מדינה יהודית אינה מציאת נוסח. 'הפעם עלינו לחתור לקראת ביצועה של עובדה (ההדגשה שלי, מ"א) [...] מטרה זו צריכה לכוון ולהדריך מעשיו את כל פעולותינו וצעדינו'.³⁹

בכל הנוגע להשתתפות היהודים במלחמה נגד הנאצים נחלקה מלחמת העולם השנייה לתקופות אחרות. בתקופה הראשונה, שהסתיימה במפלת צרפת ובעליית צ'רצ'יל, האפילה מדיניות הספר הלבן על שיתוף-הפעולה, והיא שמנעה התגייסות של בני היישוב כיהודים. בתקופה זו נקלעה המדיניות הציונית לסתירה פנימית, בין הצורך להתמיד בהתנגדות לספר הלבן, שנשאר בתוקף והממשל המנדטורי נהג לפיו, לבין הרצון לפתוח פרק חדש של שותפות עם בריטניה במאבק הקיומי נגד גרמניה הנאצית. בן-גוריון לא הצליח לשכנע את חבריו כי ניתן לאחוז בזה ולא להרפות מזה, והוא התפטר.⁴⁰

בתקופה הבאה, כאשר התנהלה 'המלחמה האמיתית' סביב גורלה של בריטניה, שנותרה לברה, נקשר גורל היישוב למלחמה בים התיכון ובמדבר המערבי.

תקופה זו שינתה גם את מעמדו של בן-גוריון כקברניט הקו הממלכתי. הוא יצא מהבידוד שנקלע אליו כאשר ניסה להשאיר בכיפה את 'הציונות הלוחמת', וחזר למעמד שאפשר לו אחר-כך לנווט את המדיניות הציונית בשני מהלכים ידועי שם: תוכנית בילטמור (מאי 1942) ותוכנית ירושלים (נובמבר 1942), שנקבעה רשמית כיעדה של המדיניות הציונית.

תקופה חדשה החלה בהיורדע ממריה ואימתה של ההשמדה ההמונית של היהודים בשטחים הנתונים לשלטון היטלר. היה זה בנובמבר 1942, כאשר חזרו לארץ בדרך-לא-דרך שליחים שהיו כגיא ההריגה ומסרו תמונה מקיפה יותר ואמינה יותר למנהיגי היישוב, שעד אז קיבלו רק פיסות מידע בדרכים עקיפות. מאז נשתנה (ובמידה מהותית חרב) עולמה של הציונות הממלכתית, והיא נעשתה תלויה בממדי העלייה של שארית הפלטה לארץ.⁴¹

39. שם, שם.

40. שם, פרק ט'.

41. על שובו לעמוד בראש הנהלת הסוכנות ראה בכרך הבא של סדרת זכרונות (מן העיזבון): 'מטיף' ציוני (מאי 1940-ספטמבר 1941), העומד לצאת לאור בקרוב בעריכת מ' אביזוהר.

באותו סתיו 1942 חל מפנה בצפון אפריקה: כוחותיה של גרמניה הנאצית, שהגיעו באביב של השנה ההיא לגבול מצרים וחדרו אליה, הוכסו ונהרפו מתוכה. סרה סכנת ההשמדה שאיימה על היישוב היהודי בארץ.

בשלב זה קיבל הגיוס של בני הארץ לצבא הבריטי תנופה ניכרת. הלוחמים אורגנו ביחידות יהודיות וכך הונח יסוד חשוב להקמת צבא יהודי, שבעקבות החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 כונן שלטון עצמאי בחלק ניכר משטחי הארץ. בטרם נמנה מדרגות אלו בדרך הממלכתית לקראת כינון ישראל, נרחיב קמעא על התקרבותו של ברל כצנלסון אל הקו הממלכתי אחרי שמלאה שנה למלחמת העולם השנייה. ההתקדמות מצאה ביטוי במועצת האיחוד העולמי שהתקיימה בעיינות בדצמבר 1940, וכן במאמר בשם 'מה לפנים' שהתפרסם בקובץ שהוציא ברל כצנלסון לאור. בדברים שנשא בעל-פה אמר כי 'הציונות צריכה לשוב למה שהיתה בעיני הרצל: יציאת מצרים', ובמאמר אף נקב בשם המפורש 'מדינה': 'עלינו להרים [אזן] את הדגל של פתרון שאלת-היהודים, של מדינת יהודית' (ההרגשה במקור).⁴²

ברל דיבר וכתב על נושא זה כמי שמצביע על דרך שסללו אחרים - הרצל כזמנו ובן-גוריון בימיו. הדברים לא נאמרו בסגנון של אדם המניף דגל וקורא 'אחריי', אבל היה בהם הקסם שעשה את ברל מורה ומדריך לחברי תנועתו, כמיוחד לדור הצעיר שבה, בארץ-ישראל ולפני השואה גם במזרח אירופה: 'אם בסיום המלחמה יבוא רגע "אשר בו נפתחים הרקיעים" וכל אחד מביע את משאלותיו - צריך שהתנועה הציונית לא תגמגם ותדע לומר את דבר העם כבהירות'.⁴³

אודה ולא אבוש: בזמנם נראו לי דברים אלה דברים משיחיים. אבל כיום, ככותב היסטוריה, אני קורא בהם גם סייגים של אדם, שאמנם המתינו תמיד למוצא פיו, אבל בשל סימני השאלה שנותרו בהם הם לא חוללו את התמורה. עדיין נשארו הדברים נפתלים, כאילו מצטדקים: 'אם בסיום המלחמה יבוא רגע שבו ייפתחו הרקיעים'. ואם לא יבוא הרגע? ועוד סימן שאלה: אם תדע התנועה הציונית לומר את דבר העם כבהירות, מה יקרה אז? ברל לא הנהיג אז, אלא הצביע על בן-גוריון, כמי שאומר: הוא המנהיג - לכו אחריו!

42. ב' כצנלסון, 'מה לפנים', כתבים, ה, תל-אביב תש"ז, עמ' 23. במקורו הופיע המאמר בקובץ בכור: מאסף בן זמננו (בעריכת ברל כצנלסון), תל-אביב תשי"א.

43. שם, עמ' 25. אשר לדברים שבעל-פה, כותב מאמר זה היה עד בשנה הנ"ל להתייחסות מאלפת של ברל לבן-גוריון, בפני קהל של מאות אנשים שהאזינו לו בדריכות בגבעת-ברנר. ברל התריס אז נגד אדם שקרא קריאת ביניים מזולת בבן-גוריון: לאט לך. אתה יודע מיהו בן-גוריון? הוא מתנת ההיסטוריה לדורנו. מאיר בראלי, שנכתב גם הוא באספה ההיא, תיעד את האירוע כגרסה שונה במקצת בספרו להבין את בן-גוריון, תל-אביב 1986, עמ' 95.

שבעה שלבים

לפי המסגרת שהותוותה במאמר זה מתברר כי הדרך לתקומה, שהתנהלה במסלול הממלכתי בניוטו של בן-גוריון, ארכה 12 שנים ו-8 חודשים, מקריאת הכיוון שלו 'להתחיל במדיניות של מדינת היהודים' ועד פרוץ מלחמת העצמאות בראשית רצמבר 1947.

הלן יתווה מסלול של שבעה שלבים, שכותרתו של כל אחד מהם היא מעין ראש פרק של סיפור הדרך לתקומה. ואלה השלבים לפי גרסת מאמר זה:

1. מדינת החלוקה, לפי הצעתה של ועדת פיל.
2. המדינה היהודית של 'הציונות הלוחמת', הווה אומר: 'הבער' של המלחמה נגד הספר הלבן של מאי 1939.⁴⁴
3. 'נקודה מאירה באופק ההיסטורי [של גמר מלחמת העולם השנייה]', כפי שניסח בן-גוריון בלשון ציורית את מטרת המלחמה של העם היהודי.⁴⁵
4. תוכנית המדינה בוועידת בילטמור בניו-יורק במאי 1942 - בניווטס של וייצמן ובן-גוריון, וכירושלים כעבור חצי שנה, במהלך שניהל בן-גוריון בעצמו.⁴⁶
5. מאמץ משולב להצלת שארית הפלטה ולהבאתה לארץ בכל הדרכים: עלייה בלתי לגלית, 'כריחה' והעפלה בקנה מידה המוני, בלי לחכות שיווצרו תנאים מתאימים לקליטת עלייה. בן-גוריון גרס אז שמוטב כי אלה שעקרו ממגוריהם ועזבו את מקור פרנסתם יגיעו קודם-כול לארץ ויתחילו בה את תהליך השיקום כמחנות עולים, ולא כאירופה. שלב זה החל לפני מפתחו הסופית של היטלר, בתקופה שנפרצו דרכים מארצות הבלקן, מיוון ומאיטליה. בכיקורו של בן-גוריון כבולגריה ברצמבר 1944 אפשר לראות את תחילתו של שלב זה.⁴⁷
6. תקופת המרי - ראשיתו בשבת השחורה, 29 ביוני 1946, כאשר הגיב בן-גוריון על מסע הדיכוי הבריטי נגד היישוב בקריאה: 'פקעה זכותה של בריטניה לשלוט בארץ-ישראל'.⁴⁸ בשבת היא קשר בן-גוריון את קריאת התיגר על השלטון הבריטי עם כוונה להחיש את הקמתה של המדינה היהודית. את הדברים האלה ציטט אהוד אבריאל, שהיה עמו אז כפריס. שלב זה הסתיים כשיחות שהתקיימו

44. מ' אביזוהר, 'תכנית המדינה אצל בן-גוריון כשלב "הציונות הלוחמת"', בתוך: מ' אביזוהר ו' פרידמן (עורכים) עיונים בתכניות החלוקה 1937-1947, קריית שדה-בוקר 1984.

45. נילחם כאומה, עמ' 76.

46. ראה כרך זכרונות בן-גוריון (מן העיזבון): תוכנית בילטמור, בעריכתם של מ' אביזוהר ושפרה קולת, העומד אף הוא לצאת לאור בקרוב.

47. ראה: מ' אביזוהר, 'ביקור בן-גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה', בתוך: כ' פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948, קריית שדה-בוקר 1987; וכן מ' מוסק, 'המאבק על הנהגת יהודי בולגריה לאחר השחרור', שם.

48. ראה הפרק 'פקעה זכותה של בריטניה', בתוך: ר' בן-גוריון, לקראת קץ המנדט: (זכרונות מן העיזבון: 29 ביוני 1946 - מרס 1947), תל-אביב 1993.

בלונדון בתחילת 1947 בין ראשי הסוכנות לבין נציגי הממשלה הבריטית. אף כי השיחות נדונו מראש לכישלון, מבחינת ההנהגה הציונית הן היו השלב האחרון בדיונים עם ממשלת המנדט.

7. המערכה המדינית שניהלה התנועה הציונית למען הכרעה בדיוני האו"ם בעד כינון מדינה יהודית בגמר המנדט הבריטי, לאחר שממשלת לונדון הודיעה על כוונתה להחזירו לאו"ם. שלב זה, שהחל באמצע מרס 1947, מתקשר עם ראשיתו של המסלול כולו. בסופו כבראשיתו ברור היה כי הדבר שהתנועה הציונית פועלת להשגתו הוא מדינה שתקום רק בחלק של הארץ, שכן השגת לגיטימציה בין-לאומית למדינה יהודית בארץ-ישראל השלמה, מהים עד הירדן, היא בלתי אפשרית. 'בין חברי ההנהלה [של הסוכנות] אינני יודע אף איש אחד המתנגד לחלוקה, למדינה בחלק של הארץ', אמר בן-גוריון לחברי מזכירות מפא"י בישיבתה ב-25 במרס.⁴⁹ ההנהלה כללה גם נציגים של 'המזרחי' והפועל-המזרחי, שנאמנותם הרוחנית לארץ-ישראל וראייתם אותה כמושג מקודש לא היו מוטלות בספק.

חשובה הרבה יותר היתה התייחסותו של בן-גוריון לשטח המדינה שתקום לא מכוח החלטה, אלא כעקבות מאבק צבאי. בעיצומן של ההכנות הקדחתניות לגיוס צבאי לקראת המלחמה הבלתי נמנעת, שיגר בן-גוריון הנחיה אל המטה הכללי, שבה הגדיר את מטרות המלחמה של היישוב לא רק כשמירה על היישובים הקיימים, אלא גם 'לכבוש הארץ - כולה או חלקה הגדול', והוסיף: 'לקיים הכיבוש עד לסידור פוליטי מוסמך'.⁵⁰

זוהי סכמה לעיון בתיעוד הבן-גוריוני, ואין כל צורך לקבוע בה מסמרות. תיתכן חלוקה של שלבים לתת-שלבים ואפשר להניח שיש פנים לראות בשני שלבים רק אחד וכו'. אלה ואלה הם ציוני דרך שניתן להתוותם. ויש כמובן מקום לראות במלחמת העצמאות שלב נוסף. העיקר הוא לראות במכלול כולו מסלול אחד, שאותו התווה מנהיג אחד, לא רק להלכה אלא גם למעשה.

49. ראה: ד' בן-גוריון, פעמי מדינה: (זכרונות מן העיזבון: מרס-נובמבר 1947), קריית שדה-בוקר 1993, עמ' 57 ואילך.

50. ראה שם, 'תכנית לקראת פלישה', מכתב אל א' בן-ארצי, עמ' 390.